

УДК 81'27'22-116.3

НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ: МОВЧАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ЗНАК

Марія Гавриш

*Хмельницький національний університет
вул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29016, Україна
g_m_m@ukr.net*

У статті проаналізовано природу комунікативного мовчання, його функції в україномовному художньому дискурсі. Виокремлено соціально-прагматичні типи мовчання, з'ясовано роль соціокультурного мовчання. На основі аналізу художньої прози І. Франка зроблено висновок, що мовчання як соціальний знак вказує на етнічні, статусні, вікові характеристики мовців в асиметричних ситуаціях спілкування.

Ключові слова: художній дискурс, комунікативне мовчання, негативне соціальне мовлення, статус мовців, вік мовців.

Увага до досліджень невербальної складової спілкування збігається з періодом інтенсифікації студій у сфері теорії мовленнєвої діяльності, лінгвістичної прагматики, теорії мовленнєвих актів, міжкультурної комунікації тощо, що веде до розширення діапазону наукових проблем. Звідси і виникає зростання інтересу науковців до питання комунікативного мовчання, див. приміром розвідки Т. О. Анохіної [1], С. В. Крестинського [2; 3], Л. В. Солощук [4] та ін. Мовчання як невід'ємний компонент невербальної комунікації тісно пов'язане з мовленням та культурою соціуму.

Актуальність обраної теми визначається потребою здійснення системного дослідження комунікативного мовчання з урахуванням його соціально-культурної природи, тенденцією до поглибленого вивчення вербальних та невербальних засобів спілкування. Об'єктом дослідження є комунікативне мовчання як феномен невербальної комунікації в семантичному просторі художнього дискурсу. Мета статті – виявити соціально-прагматичні характеристики мовчання в асиметричних ситуаціях спілкування. Матеріалом для дослідження слугує художня проза Івана Франка. Художні твори як емпірична база комунікативного мовчання є валідними для дослідження з огляду на значну репрезентативність мовчазних ситуацій та відповідних тлумачень з боку наратора. Тому завдання статті: 1) розкрити досвід вивчення невербальної комунікації; 2) дослідити особливості функціонування мовчання як соціального знака на основі етнічних, статусних та вікових характеристик комунікантів.

1. Досвід вивчення мовчання в невербальній комунікації

У психолінгвістиці та лінгвопрагматиці мовчання інтерпретується амбівалентно: з одного боку, воно асоціюється з відсутністю мовлення, інформації, з пустотою, закритістю, замкнутістю; з іншого – з глибокими переживаннями, з накопиченням енергії. Але відсутність мовлення у вербальному плані не означає його відсутності в іншій формі, оскільки «мовчання – це форма внутрішнього мовлення: відмовляючись з якоїсь причини від звукового мовлення, людина не перестає мислити. Ця відмова може бути наміреною чи ненаміреною, визваною різними факторами психологічного та соціального характеру, умовами і нормами відповідного оточення і т.д.» [3: 77]. Такої ж думки дотримуються

американські науковці, зазначаючи, що «відсутність невербальних реакцій має такий самий знаковий характер, як і їх наявність, навіть ще більш виразний (усі колись відчували на собі мовчазну поведінку співбесідника)» [5: 4].

Обов'язковими умовами комунікативно значущого мовчання є: свідоме та намірене використання мовчання з боку відправника; обізнаність отримувача в наміреному характері мовчання; володіння відправником і отримувачем спільним знанням відносно значення мовчання [3: 56]. Таке мовчання інтерпретується в спеціальній літературі по-різному: як комунікативний знак [3], як невербальний знак поряд із комунікативним актом [6], як нульовий знак [7], а також як мовленнєвий акт [8]. Погоджуємося з думкою С. В. Крестинського, що «... акт мовчання – це не просто знак і не просто нульовий мовленнєвий акт, це складніша комунікативна одиниця, котра, включаючи ознаки знаковості та мовленнєвоактові характеристики, здатна виражати найрізноманітніші психологічні стани, бути маркером (до певної міри, звичайно) соціального статусу суб'єкта...» [2: 95].

Виокремлюють три типи комунікативного мовчання: 1) психологічне, що допомагає адресату правильно інтерпретувати висловлювання адресанта (паузи, зупинки, переривання, виправлення тощо); 2) інтерактивне, яке дозволяє адресату виокремити інтенційні імплікації із висловлювань адресанта (паузи в діалозі); 3) соціокультурне, супроводжується певними культурними конвенціями (релігійні ритуали, ситуації соціально-ієрархічної нерівності тощо) [9: 47].

Соціальна поведінка людини закладена в етикеті мовчазної поведінки. Соціальне мовчання – це стратегія поведінки [10: 81]. Мовчання детермінується канонами спілкування: мовчання слухачів в аудиторії, у церкві, у залі засідань передбачено нормами поведінки в соціумі. Мовчання як соціальний знак вказує на статус суб'єкта мовчання: мовчання прислуги, представника нижчої соціальної групи, мовчання учня як об'єкта критики вчителя [11: 91].

Семантичне навантаження мовчання ідентифікується в конкретних комунікативних ситуаціях. Феномен мовчання в усному мовленні реалізується за допомогою пауз, які позначаються графічними та мовними засобами у художньому дискурсі.

Семантична палітра мовчання широко подана в українських прислів'ях [12: 180–192; 316–319], у яких за словом «мовчати» закріпилася позитивна конотація; «мовчати», «промовчати» означає бути розумнішим від інших, мати життєвий досвід, певний соціальний статус. Наявність подібних паремій в українському соціумі відображає потребу в мовчанні на фоні традиційно високої комунікативної активності українського мовця.

2. Дослідження особливостей реалізації мовчання у творах Івана Франка

За першими спостереженнями письменник вимальовує портрет позитивного героя, часто підкреслюючи його мовчазний характер. Можемо згадати, приміром, доктора Васонга з твору «Основи суспільності», братів Калиновичів з твору «Лель і Полель» чи меценаса Євгена Рафаловича з «Перехресних стежок», які були рішучими, але водночас і поміркованими у словах та діях, коли заходила мова про переконання та погляди. Можемо порівняти комунікативну поведінку героїв художніх творів із поведінкою самого автора. І. Франко добре володів наукою спілкування: зав'язував з людьми контакти, легко знаходив з ними спільні теми, знав, як краще вплинути на людину, але сучасники характеризують його як мовчазну людину, що не любила виставляти своїх потаємних думок і почуттів: «Франко був мовчазний і не любив звірятися перед

ким-небудь. Душі не відчиняв навстіж, бо знав, що люди увійшли б зараз до неї з брудними чобітьми. Він більше любив прислуховуватись, як інші говорили, а тоді і сам сказав кілька слів» [13: 374].

Уже обґрунтовано соціальне та міжособистісне мовчання, оскільки в соціальній комунікації немає такого безпосереднього контакту, як при міжособистісному спілкуванні. Мовчання в соціальній комунікації не передбачає відсутності саме усного мовлення, говоріння. Однак усне вираження думки, адресоване одиничному адресату, а не всьому суспільному середовищу, прирівнюється до мовчання [14: 112]. Мовчання в соціальному контексті отримує негативну оцінку. Особливо негативним є мовчання тих людей, які мають що сказати, тобто письменників, громадських діячів, проповідників, вчителів життя. Ситуація мовчання в цьому випадку інтерпретується як ненормативна, як знак творчої кризи, як вимушеність, обумовлена соціальними факторами, а іноді і як пауза [14: 113].

Прикладом негативного соціального мовчання є комунікативна поведінка священників з твору «Перехресні стежки» І. Франка. Отці Зварич та Семенович – представники тієї частини тогочасної української інтелігенції, яка щиро прагнула приносити користь народові, однак сказати про це вголос не наважились. Вони відмовились виступати на вічі, обґрунтовуючи це тим, що «афішуватися нам – се признаєте самі – яко священникам – і при тім залежним – не можна» [16: 373].

В іншому творі І. Франко засуджує несміливість, пасивність поборників української ідеї та наділяє їх негативними характеристиками *мовчазний, тихий*: «Один тільки *мовчазний українець*, той, що встановлював кордини Русі від Тиси д Есмані, під час загального гамору підійшов до Начка і сказав йому стиха...» (І. Франко «Лель і Полель», с. 353) або «*Тихий народовець*, знітившия ще більше, відійшов і до кінця вечора сидів самотньо у кутку й мовчав немовби залятий» [17: 354]. Соціальне мовчання як показник розвитку суспільства стає водночас і етичною проблемою.

За своєю природою мовчання є етноспецифічним і залежним від ситуації. «Мовчання за столом на званій вечері вважається грубим порушенням пристойності в англосаксонському суспільстві. Мовчання як надання права партнеру почати спілкування є ознакою поваги до статусу партнера, мовчання у відповідь на репліку партнера в діалозі часто оцінюється як образа» [11: 90–91].

В оповіданні «Місія» селянин (присяжний) використовує мовчання як знак надання права партнеру, вищому за соціальним статусом, почати розмову: «Присяжний увійшов у хату і привітався. Його просили сідати. Він сів, закурив люльку і *мовчав*, з властивою нашим селянам рівнодушністю *чекаючи, поки староста перший заговорить до нього*» [18: 284].

Соціально нижчі комуніканти часто вдаються до комунікативного мовчання, що означає небажання вступати у суперечку із соціально вищим співрозмовником: слуга – пані: «Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досі не казала йому сього, але *змовчав*» [19: 283]; селянин – лікар: «Стефан, хоть був на словах досить острій, *змовчав*, а цирулик почав розглядати рани» [20: 390]; підмайстер – роботодавець: «– В Бориславі?.. Млин паровий?... – зачудувався Бенедьо, а далі *змовчав*, не сміючи вдаватись з таким паном у розмову» [21: 300].

Соціально вищий партнер часто користується правом наказувати мовчати. У творах І. Франка такі мовленнєві акти виникають у ситуаціях соціальної комунікації, учасниками якої є: учитель – учні: «– Книжки під лавку! Руки на лавку! – командує він. – *Пст! Тихо!* Ідуть уже!» [22: 289]; роботодавці – робітники: – *Мовчати! Мовчати!* –

загукали згідно директор і інші дозорці» [23: 310]; поміщик – селянин: «– *Мовчи*, рекрутське вухо! – крикнув дідич, удаючи що дуже сердиться, хоч насправду йому робилося якось смішно з усеї сеї пригоди» [24: 250]; батько – син: «– *Мовч*, дурню! – крикнув розлючений Василь, – Доки я ще жию, не смієш ми під ніс тикати: то так роби, а се так. По моїй голові, про мене, давися всім, а тепер *стулою слухи!*» [25: 328] тощо.

Мовчання у відповідь на привітання, запитання, звернення, побажання є знаком ігнорування партнера, зневажливого ставлення до нього, небажання підтримувати контакт; як кажуть французи, воно віддаляє людей більше, ніж відстань [15: 57]. У творах І. Франка до такого типу мовчання вдаються здебільшого соціально вищі комуніканти, наприклад, поміщиця – жандарм: «До жандарма вона *не мовила нічого*, а тільки з виразом напівстрогим, напівчемно питаючим дивилася йому в лице» [19: 320].

Мовчання за обіднім столом було грубим порушенням етикету та виявом зневаги до співрозмовника: «І так в спільній їдальні він казав йому сідати насупротив себе; було се гонорове місце, де сідав звичайно той з братії, хто в цілм конвенті вважався першою особою після пріора. Але пріор *не удостоював* Гаудентія *ні одного слова*, розмовляв з тими, що сиділи поруч нього, не перестаючи тим часом проверчувати його своїм проникливим добродушно-насмішливим поглядом. Патер Гаудентій весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора, – він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів *мовчки*, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити і нічого не чути» [27: 313].

Ставлення до мовчання залежить і від вікового критерію. Так, старий в'язень, який побачив багато кривди на життєвому шляху, настановляє хлопчаків: «– Добре! Добре! Цього й тримайтеся! Це вам завжди в житті може придатися. Ніколи, небожата, *не носіть серця на язиці*» [17: 321], натомість, молодий юнак стверджує: «Я такий. Що *на серці, те й на язиці*» [16: 335].

Невербальна поведінка за своєю природою є так само національна, як і мова. Яскравим прикладом цього є опис комунікативно-професійної поведінки героїв оповідання «Гава». Пан Староміський, українець за походженням, який «<...>Поначіплює ото тих чіпців на палицю з дзвінком ... час від часу потрясає нею, але *не каже нікому й слова*. Купували у нього, але мало. Старий, очевидно, був непривітливий, *до розмови не охочий*, і торгуватися не любив. Перше його слово, то була вже й послідня ціна його товару» [28: 14]. На відміну від нього, єврей Гава «*всюди такого вереску наробив*, вихваляючи свій товар, що народ почав збігатися довкола нього, немов він якого ведмеда водив з собою. Не минуло й півгодини, а вже Гава розпродав чіпці не по 20, а по 25 крейцарів» [28: 16]. Із комунікативної поведінки героїв, впливає, що можемо говорити про етнічні характеристики мовчання у творах Івана Франка.

Висновки

Мовчання – це невербальна мовленнєва поведінка комунікантів. Як семіотичний невербальний знак комунікативне мовчання не завжди має словесне позначення, але при цьому є досить інформативним. Семантичне навантаження мовчання ідентифікується в конкретних ситуаціях та актуалізується в мовленні. Мовчання в комунікативній поведінці соціально нижчих мовців є вираженням поваги, покори, небажання конфліктувати. Соціально вищі комуніканти використовують мовчання як відповідь на етикетні акти, що є ознакою зверхнього ставлення до співрозмовника, відмовою підтримувати контакт.

Атрибутами мовчання як засобу невербальної комунікації і соціального знака слугують національні, статусні, вікові характеристики мовців. На особливу увагу

заслугове вивчення взаємозв'язку вербальних та невербальних соціальних знаків у художньому дискурсі, що становить перспективу подальшого дослідження.

1. *Анохіна Т. О.* Семантизація категорії мовчання в англомовному художньому дискурсі : моногр. / Т. О. Анохіна. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 160 с.
2. *Крестинский С. В.* Коммуникативная нагрузка молчания в диалоге / С. В. Крестинский // Личностные аспекты языкового общения : межвуз. сб. науч. тр. – Калинин, 1989. – С. 92–98.
3. *Крестинский С. В.* Молчание в системе невербальных средств коммуникации / С. В. Крестинский // Тверской лингвистический меридиан : теор. сб. / под ред. И. П. Сусова. – Тверь : Тверской гос. ун-т., 1998. – Вып. 1. – С. 74–79.
4. *Солощук Л. В.* Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англомовному дискурсі / Л. В. Солощук. – Х. : Константа, 2006. – 300 с.
5. *Richmond V. P.* Nonverbal Behavior in Interpersonal Relations / V. P. Richmond, J. C. McCroskey. – Boston Pearson Education, Inc., 2004. – 350 p.
6. *Корнилова Н. Б.* Слово и молчание: аспекты взаимодействия [Электронный ресурс] / Н. Б. Корнилова. – Режим доступа : <http://www.yspu.yar.ru/vestnik/index.html> (12.03.2005).
7. *Богданов В. В.* Молчание как нулевой знак и его роль в вербальной коммуникации / В. В. Богданов // Языковое обобщение и его единицы. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1986. – С. 12–18.
8. *Меликян С. В.* Речевой акт молчания в структуре общения: дис. ... канд. филол. наук / С. В. Меликян – Воронеж : ВГУ, 2000 – 173 с.
9. *Безуглая Л. Р.* Значимое молчание в системе прагматической импликации / Л. Р. Безуглая // Вісник ХНУ. – Х. : ХНУ. – 2004. – Вип. 636. – С. 47–49.
10. *Белова А. Д.* Лингвистические аспекты аргументации / А. Д. Белова. – К. : 1997. – 310 с.
11. *Карасик В. И.* Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
12. Українські народні прислів'я та приказки / упор. В. Бобкова, Ф. Лавров. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 446 с
13. *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) / М. Мочульський // Спогади про Івана Франка [упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка]. – Львів : 1997. – С. 364–396.
14. *Арутюнова Н. Д.* Молчание: контексты употребления / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Язык речевых действий. – М. : Наука, 1994. – С. 106–117.
15. *Радевич-Винницький Я.* Етикет і культура спілкування : [навч. посібник] / Я. Радевич-Винницький. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2006. – 291 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

16. *Франко І. Я.* Перехресні стежки / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1976–1986. – Т. 20. – С. 173–463.
17. *Франко І. Я.* Лель і Полель // Там само. – Т. 17. – 1978. – С. 283–473.
18. *Франко І. Я.* Місія // Там само. – Т. 16. – С. 265–299.
19. *Франко І. Я.* Основи суспільності // Там само. – Т. 19. – 1979. – С. 144–341.
20. *Франко І. Я.* Воа constrictor // Там само. – Т. 14. – 1978. – С. 370–443.
21. *Франко І. Я.* Борислав сміється // Там само. – Т. 15. – 1978. – С. 256–480.
22. *Франко І. Я.* Отець-гуморист // Там само. – Т. 21. – 1979. – С. 288–315.
23. *Франко І. Я.* Задля празника // Там само. – Т. 18. – 1978. – С. 308–318.
24. *Франко І. Я.* Великий шум // Там само. – Т. 22. – 1979. – С. 208–317.
25. *Франко І. Я.* Навернений грішник // Там само. – Т. 14. – 1978. – С. 307–370.
26. *Франко І. Я.* Основи суспільності // Там само. – Т. 19. – 1979. – С. 144–341.
27. *Франко І. Я.* Чума // Там само. – Т. 16. – С. 300–334.
28. *Франко І. Я.* Гава. *Образок з життя підкарпатського народу* // Там само. – Т. 18. – 1978. – С. 7–32.

NONVERBAL COMMUNICATION: SILENCE AS A SOCIAL SIGN**Mariya Havrysh**

*Khmelnytskyi National University
vul. Instytutska, 11, Khmelnytskyi, 29016, Ukraine
g_m_m@ukr.net*

Intensification of studies in nonverbal communication coincides with a period of active studies in such fields as theory of speech, linguistic pragmatics, speech act theory, intercultural communication, etc. Expanding the range of those areas of work and communication, where success depends on the ability to organize interpersonal communication correctly and efficiently, causes the growing interest of scholars to the question of communicative silence. The topicality of chosen topic is determined by the need to implement a systematic study of communicative silence considering its individual psychological and socio-cultural nature and by the tendency of studying verbal and non-verbal communication in-depth.

The object of research is communicative silence as a phenomenon of non-verbal communication in the semantic space of literary discourse. The aim of the article is to reveal the peculiarities of silence as a social sign and to show how to define ethnic, status and age characteristics of communicants by its means.

Three types of communicative silence are distinguished: 1) psychological one helps the recipient to interpret addressee's statements; 2) interactive one allows the recipient to distinguish intentional implications of addressee's statements; 3) socio-cultural one is accompanied by certain cultural conventions. Semantic load of silence is identified in specific communicative situations. Silence as a social sign indicates the status of silence subject: silence of a worker as a member of lower social group and silence of a student as an object of teacher's criticism.

Silence in social communication is subject to negative evaluation. The situation of silence in this case is interpreted as non-normative, namely as a sign of creative crisis or as constraint due to social factors.

Thus, silence presents nonverbal speech behavior of communicants. As semiotic nonverbal communicative sign, silence does not always have verbal designation, though it is very informative. In the prose of I. Franko silence as a social sign indicates ethnic, age and status characteristics of speakers in asymmetric communicative situations. Silence in communicative behavior of social speakers of lower rank is an expression of respect and humility and a way to avoid conflict. Social communicants of higher rank use silence as a response to acts of etiquette which is a sign of arrogant attitude to interlocutor and unwillingness to maintain contact. The study of relationship of verbal and non-verbal social signs in literary discourse deserves particular research that makes the prospect for further investigation.

Key words: literary discourse, communicative silence, types of communicative silence, social sign, asymmetric communicative situation.

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2015
Прийнята до друку 17.02.2015